

Ο κίνδυνος per se: Προς μια διεύρυνση της αστικής περιβαλλοντικής ευθύνης;

Γιώργος Μπάβιαν
Δ.Ν. Δικηγόρος

1. Εισαγωγή

Το αντικείμενο του παρόντος άρθρου εντάσσεται στο «γενικό δίκαιο της αποζημίωσης», αφορά δε, ειδικότερα, στη λειτουργία του δικαίου αυτού σε σχέση με την έκθεση σε παράγοντες, οι οποίοι δημιουργούν κινδύνους για την υγεία του ανθρώπου ή/και το περιβάλλον. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η εμπλοκή του ιδιωτικού δικαίου στην αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων, ιδίως στη χώρα μας, ήταν και παραμένει ακόμη μέχρι σήμερα πολύ περιορισμένη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ρύθμιση του άρθρου 29 Ν 1650/1986 που δεν εφαρμόστηκε ποτέ μέχρι τώρα¹. Ωστόσο, η κατάσταση είναι διαφορετική σε άλλες χώρες, ενώ η νέα περιβαλλοντική πραγματικότητα δικαιολογεί ή και επιβάλλει –όπως θα καταδειχθεί στη συνέχεια– μια ενεργοποίηση των μηχανισμών του ιδιωτικού δικαίου.

Είναι κοινός τόπος πλέον η διαπίστωση ότι τις τελευταίες δεκαετίες ζούμε σε μια εποχή εντεινόμενης περιβαλλοντικής κρίσης. Όλοι μας είμαστε μάρτυρες των εκδηλώσεων αυτής της κρίσης: κλιματική αλλαγή, μείωση της βιοποικιλότητας, αποδάσωση, απερίθωση, ρύπανση του αέρα, των υδάτων και του εδάφους κλπ. Παράλληλα, οι ανθρωπίνι οργανισμοί, μέρος και αυτοί του οικολογικού μακρόκοσμου, δείχνουν σημάδια υποβάθμισης και αποσταθεροποίησης. Κάθε χρόνο 0,5 εκατομμύρια άνθρωποι στις ΗΠΑ και 1,5 εκατομμύρια στην Ευρώπη πεθαίνουν από καρκίνο, πολλοί δε από τους θανάτους αυτούς οφείλονται στην περιβαλλοντική ρύπανση και υποβάθμιση².

1. Η διάταξη ορίζει ότι «Οποιοσδήποτε, φυσικό ή νομικό πρόσωπο, προκαλεί ρύπανση ή άλλη υποβάθμιση του περιβάλλοντος ευθύνεται σε αποζημίωση, εκτός αν αποδείξει ότι η ζημία οφείλεται σε ανώτερη βία ή ότι προήλθε από υπαίτια ενέργεια τρίτου που ενήργησε δολίως.»

2. M. Sara Rosenthal, *Stopping Cancer at the Source*, Victoria, BC, Trafford Publishing, 2nd edition, 2008, σ. 20 επ. Η στενή σχέση μεταξύ της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και της υγείας του ανθρώπου αναγνωρίζεται ευρέως, το τελευταίο δε διάστημα και από θεσμικά όργανα τα οποία προτείνουν κοινές ρυθμίσεις. Βλ., σχετ., Council of Europe, Parliamentary Assembly, Recommendation 1863 (2009), Environment and health: better prevention of environment-related health hazards.

Η παραδοσιακή νομική αντίληψη θέτει ως προϋπόθεση για την αποκατάσταση του ζημιωθέντος (αποζημίωση ή χρηματική ικανοποίηση) α) την ύπαρξη φυσικής ζημίας είτε στη σωματική ακεραιότητα είτε στην ιδιοκτησία στην οποία συμπεριλαμβάνεται η ακίνητη και η κινητή περιουσία και β) την απόδειξη, εκ μέρους του ενάγοντα, ότι η παράνομη συμπεριφορά του εναγόμενου είναι η φυσική και νομική αιτία της ζημίας του³. Η εν λόγω αντίληψη για την αποζημίωση δεν ανταποκρίνεται στη σημερινή πραγματικότητα, καθώς διάφορες ασθένειες που συνδέονται με την περιβαλλοντική υποβάθμιση (π.χ. καρκίνος, ενδοκρινικές διαταραχές, προβλήματα του αναπνευστικού κλπ) αφενός μεν εμφανίζονται μετά από δεκαετίες, αφετέρου δε διαπερνώνται από επιστημονική αβεβαιότητα. Αυτό σημαίνει ότι τέτοιες ζημιές δεν αποκαθίστανται, καθώς είναι εξαιρετικά δύσκολο έως αδύνατο για τους ενάγοντες να συνδέσουν την ασθένεια με την έκθεση σε επικίνδυνες ουσίες⁴. Π.χ., θύματα ενδέχεται να μην γνώριζαν πότε εκτέθηκαν για πρώτη φορά σε τοξικές ουσίες. Μετά από μερικά χρόνια θα τους είναι εξαιρετικά δύσκολο ή αδύνατο να αποδείξουν το γεγονός, το χρόνο και τη διάρκεια της έκθεσης, πολλών δε μάλλον όταν η έκθεση συχνά γίνεται σε χαμηλές δόσεις και για εκτεταμένη χρονική περίοδο⁵. Για να υπερβούμε λοιπόν αυτά τα εμπόδια είμαστε αναγκασμένοι να μην περιοριστούμε στην κλασική προβληματική της επελθούσας ζημίας αλλά να στρέψουμε την προσοχή μας και προς τον κίνδυνο επέλευσης της ζημίας. Το ζήτημα, επομένως, που τίθεται είναι κατά πόσο ο κίνδυνος αυτός καθεαυτός μπορεί να λογιστεί ως ζημία και να αποκατασταθεί. Π.χ., ο κίνδυνος από την έκθεση σε καρκινογόνες ουσίες που περιέχονται σε απόβλητα που εναποθέτουν επιχειρήσεις και ανιχνεύονται στο πόσιμο νερό (π.χ., η περίπτωση του Ασωπού ποταμού) συνιστά ζημία δυνάμενη να αποζημιωθεί; Εάν απαντήσουμε θετικά, ποιά είναι η φύση της και πώς θα αποκατασταθεί;

Πριν απαντηθεί το νομικό ερώτημα κατά πόσο μπορεί να θεσπιστεί υποχρέωση αποζημίωσης σε περίπτωση περιαγωγής σε κίνδυνο χωρίς να έχει ακολουθήσει φυσική βλάβη, όπως τη γνωρίζαμε μέχρι τώρα, έχει σημασία να θέσουμε το ανάλογο ηθικό ζήτημα: Εάν δύο παραγωγοί κινδύνου θέτουν αδικαιολόγητα σε κίνδυνο

3. *L.M. Collins*, "Strange Bedfellows? The Precautionary Principle and Toxic Tort: A Tort Paradigm for the 21st Century", *Environmental Law Reporter*, Vol. 35(6), 2005, σ. 10361 επ.

4. *M. Leslie*, "Liability for Increased Risk of Harm: A Lawyer's Response to Professor Shafer", *Cardozo Law Review*, Vol. 22, 2001, σ. 1837 (η οποία υπογραμμίζει ότι η παραδοσιακή θεωρία του δικαίου της αποζημίωσης δεν είναι επαρκώς εξοπλισμένη ώστε να αναμετρηθεί επιτυχώς με τις αβεβαιότητες που είναι εγγενείς στο χώρο των σύγχρονων πολύπλοκων αδικοπραξιών). Βλ., επίσης, *M. Berger*, "Eliminating General Causation: Notes towards A New Theory of Justice and Toxic Torts", *Columbia Law Review*, Vol. 97, 1997, σ. 2134. *A.R. Klein*, "A Model for Enhanced Risk Recovery in Tort", *Washington & Lee Law Review*, Vol. 56, 1999, σ.1177.

5. *A.C. Lin*, "Beyond Tort: Compensating Victims of Environmental Toxic Injury", *Southern California Law Review*, Vol. 78, 2005, σ. 1446.

την υγεία ή/και το περιβάλλον έχουν την ίδια ηθική θέση στην περίπτωση που του ενός η συμπεριφορά οδηγεί στο θάνατο ή σε βαρεία προσβολή και του άλλου όχι; Η απάντηση που μπορεί να δοθεί είναι ότι δεν έχει σημασία αν επήλθε ή όχι η ζημία διότι κάτι τέτοιο είναι αποκλειστικά θέμα τύχης. Περαιτέρω, από τη στιγμή που οι άνθρωποι είναι υπεύθυνοι για τα πράγματα που ελέγχουν και από τη στιγμή που τα αποτελέσματα της τύχης είναι πέρα από τον έλεγχό τους, όσοι κάνουν την ίδια επιλογή αλλά έχουν διαφορετικά αποτελέσματα είναι στην ίδια θέση ηθικά⁶.

Ενώ όμως στο χώρο της ηθικής τα πράγματα είναι σχετικά απλά, η νομική απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα είναι πιο περίπλοκη καθώς συναρτάται άμεσα με την έννοια του κινδύνου και κυρίως με την πρόσληψή του από τους ανθρώπους.

2. Ο κίνδυνος και η πρόσληψή του

Η ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνικής κατά τις τελευταίες δεκαετίες δημιούργησε ένα νέο τοπίο στο οποίο ο κίνδυνος δεν είναι απλά ένα εξωτερικό, τυχαίο και απρόβλεπτο συμβάν, όπως συνέβαινε στο παρελθόν στις αρχές της βιομηχανικής επανάστασης αλλά ένα αντικειμενικό γεγονός στατιστικά αξιολογήσιμο, καθώς η πιθανότητα επέλευσής του μπορεί να μετρηθεί⁷. Με άλλες λέξεις, ο κίνδυνος είναι ένα γεγονός το οποίο ανήκει στην αντικειμενική πραγματικότητα και επομένως ορίζεται αποκλειστικά ως η πιθανότητα επέλευσης μιας φυσικής βλάβης, πράγμα που σημαίνει ότι τον κυρίαρχο ρόλο προσδιορισμού του τον έχει η επιστήμη⁸. Ο κίνδυνος λοιπόν ποσοτικοποιείται και είναι το γινόμενο του πολλαπλασιασμού των πιθανοτήτων επί την ένταση (τη βαρύτητα της βλάβης) και την έκταση της βλάβης (π.χ. τον αριθμό των ανθρώπων που την υφίστανται)⁹.

Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια, άρχισε να συνειδητοποιείται ότι η πολυπλοκότητα των περιβαλλοντικών κινδύνων, όπως επίσης η επικωριάζουσα αβεβαιότητα ακόμη δε και η άγνοια (δεν γνωρίζουμε τι δεν γνωρίζουμε) αφαιρεί εν πολλοίς τη δυνατότητα της επιστήμης να τους ταυτοποιήσει και να τους πιθανολογήσει. Η κάλυψη του παραπάνω γνωστικού κενού δεν μπορεί να γίνει παρά με τη διεύρυν-

6. C. Finkelstein, "Is Risk a Harm?", *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 151, 2003, σ. 963-4.

7. F. Ewald, *L'Etat providence*, Paris, Grasset, 1986, σ. 106.

8. Η επιστήμη της στατιστικής και των πιθανοτήτων δημιούργησαν εργαλεία μέτρησης της κανονικότητας εμφάνισης των κινδύνων και της πιθανότητας επέλευσής τους. Βλ. οχετ., D. Lupton, *Risk*, London, Routledge, 1999, σ. 6.

9. J. van Loon, "Virtual Risks in an Age of Cybernetic Reproduction", in: B. Adam, U. Beck, J. van Loon (eds), *The Risk Society and Beyond. Critical Issues for Social Theory*, London, SAGE Publications, 2000, σ. 166. S.R. Perry, "Risk, Harm, and Responsibility", in: D. Owen (ed.), *Philosophical Foundations of Tort Law*, Oxford, Clarendon Press, 1995, σ. 322.

ση της έννοιας του κινδύνου ώστε να συμπεριληφθούν σ' αυτή και υποκειμενικά χαρακτηριστικά. Έτσι, η έννοια της πρόσληψης του κινδύνου αποτελεί πλέον μια βασική παράμετρο οριοθέτησής του¹⁰.

Η ψυχολογική θεωρία της πρόσληψης του κινδύνου εστιάζει την προσοχή της στο πώς προσλαμβάνει το κοινό ένα κίνδυνο και κατά πόσο διαφοροποιείται από την εκτίμηση των ειδικών. Η βασική θέση της είναι ότι η διαφοροποιημένη στάση του κοινού έναντι των κινδύνων σε σχέση με αυτή των ειδικών, δεν είναι αποτέλεσμα της περιορισμένης ορθολογικότητας του πρώτου και της αντικειμενικής και έγκυρης αξιολόγησης των δεύτερων¹¹. Απεναντίας, πρόκειται για ανταγωνιστικές ορθολογικότητες διότι το κοινό έχει μια πιο διευρυμένη αντίληψη για τους κινδύνους, σε σχέση με τους ειδικούς, καθώς εντάσσει σε αυτή και μη ποσοτικά δεδομένα, όπως την αβεβαιότητα, τον τρόπο, την ελεγχσιμότητα των πηγών κινδύνου, την ισότητα στην έκθεση, την εκούσια ή μη έκθεση στον κίνδυνο, τις πιθανές περιβαλλοντικές καταστροφές (π.χ. τη μη αναστρεψιμότητα), την εξοικείωση ή τον διάχυτο χαρακτήρα των κινδύνων, τις επιπτώσεις στις μελλοντικές γενεές κ.λ.π¹². Επί πλέον αρκετά από τα παραπάνω ποιοτικά χαρακτηριστικά συνδέονται μεταξύ τους. Έτσι, η εκούσια έκθεση στον κίνδυνο αξιολογείται και ως ελέγξιμη ή η σε βάθος χρόνου εμφάνιση των αρνητικών επιπτώσεων από την έκθεση σε ένα κίνδυνο, τον καθιστά αυτομάτως μη οικείο κ.ο.κ¹³.

Με βάση τις παραπάνω επισημάνσεις είναι προφανές ότι το κοινό συνδέει στενά τα παραπάνω χαρακτηριστικά με την έννοια του κινδύνου. Στο ερώτημα που τίθεται, αν η σύνδεση αυτή είναι υποκειμενική –και κατά συνέπεια ενδεχομένως αυθαίρετη-, η απάντηση που μπορεί να δοθεί είναι ότι μπορεί να συμβαίνει το αντίθετο: στο βαθμό που κάποιος εκτίθεται σε ένα κίνδυνο, χωρίς να έχει ερωτηθεί ή να έχει πληροφορηθεί ή να έχει συναινέσει στην εγκατάσταση, π.χ., μιας χημικής βιομηχανίας πλυσίον της κατοικίας του και τον αισθάνεται ως απειλή του θεμελιώδους δικαιώματος της αυτονομίας του, τότε η άρνησή του να εκτεθεί σε αυτόν, ισοδυναμεί με υπεράσπιση αυτού του δικαιώματος. Το αντίθετο –εάν δηλαδή συμφωνούσε στην έκθεση, παρά την αίσθησή του ότι παραβιάζεται το ως άνω δικαίωμα του- αυτό θα συνιστούσε ανορθολογική συμπεριφορά¹⁴. Το ίδιο συμβαίνει

10. P. Slovic, "Perception of Risk", *Science*, Vol. 236, 17-4-1987, σ. 280 επ.

11. K. Shrader-Frechette, *Risk and Rationality*, Berkeley, University of California Press, 1991, σ. 30.

12. P. Slovic, "Perception of Risk", ό.π., σ. 283. L. Heinzerling, "Temporal Dimension in Environmental Law", *Environmental Law Reporter*, Vol. 31(9), 2001, σ. 11057. H.F. Chang, "Risk Regulation, Endogenous Public Concerns, and the Hormones Dispute: Nothing to Fear But Fear Itself?", *South California Law Review*, Vol. 77, 2004, σ. 758-760.

13. P. Slovic, "Perception of Risk", ό.π., σ. 283.

14. S. Roeser, "The role of emotions in judging the moral acceptability of risks", *Safety Science*, Vol. 44, 2006, σ. 696.

και στην περίπτωση που κάποιος αισθάνεται ότι δεν υπάρχει ισότητα στην έκθεση στους κινδύνους. Η διανομή των κινδύνων και των οφελών που προέρχονται από αυτούς (ισότητα στον κίνδυνο και στα οφέλη), είναι προτιμότερη ηθικά από την άνιση διανομή. Θεωρείται λοιπόν λογικό, κάποιος να αισθάνεται προσβολή όταν υφίσταται έναν τεχνολογικό κίνδυνο, χωρίς να ωφελείται από αυτόν, τη στιγμή που κάποιος άλλος μπορεί να καρπώνεται τα οφέλη, χωρίς να τον υφίσταται. Χρησιμοποιώντας το ίδιο παράδειγμα, ας αναλογιστούμε την περίπτωση όπου κάποιος διαμένει σε μια φτωχή συνοικία δίπλα στη χημική βιομηχανία, ενώ ο διευθυντής της ζει σε μια πλούσια συνοικία και σε ασφαλή απόσταση από την εν λόγω βιομηχανία. Τίθεται λοιπόν το ζήτημα κατά πόσο θα ήταν ορθολογική η στάση αυτού ο οποίος διαμένει στη φτωχή συνοικία, εάν δεν αισθάνονταν προσβολή και δεν αντιδρούσε σε μια τέτοια κατάσταση¹⁵. Μπορούμε, επομένως, να συμπεράνουμε ότι και στις δύο περιπτώσεις (παραβίαση της αυτονομίας και άνιση διανομή κινδύνων και οφελών) είναι εύλογο ηθικά, εάν κάποιος είναι θύμα αυτής της αδικίας, να αισθάνεται προσβεβλημένος μπροστά σε αυτή την κατάσταση¹⁶. Φαίνεται λοιπόν ότι το αίσθημα ως στοιχείο της πρόσληψης του κινδύνου, αποτελεί αντικειμενικό περισσότερο παρά υποκειμενικό δεδομένο¹⁷.

3. Ο κίνδυνος ως ζημία

3.1. Η πρόκληση φόβου για βλάβη της υγείας από την έκθεση σε περιβαλλοντικούς παράγοντες

Στις σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες- οι οποίες στηρίζονται στις θεμελιώδεις αρχές της ατομικής ελευθερίας και αυτονομίας, η βλάβη –η ζημία στην ορολογία του δικαίου της αποζημίωσης- αποτελεί τη φιλοσοφική, πολιτική και νομική βάση για τον περιορισμό της ελευθερίας¹⁸. Ως ζημία ορίζεται “η συγκεκριμένη ζημία που επήλθε στο πρόσωπο ή τα προστατευόμενα αγαθά ή συμφέροντα του ζημιωθέντος”¹⁹. Ένας ιδιαίτερος, ωστόσο, τύπος ζημίας είναι η περιβαλλοντική ζη-

15. *Ibid.*

16. *Ibid.*

17. *Ibid.*, σ. 691.

18. A.C. Lin, “The unifying role of harm in environmental law”, *Wisconsin Law Review*, 2006, σ. 921. C.H. Schroeder, “Rights Against Risks”, *Columbia Law Review*, Vol. 86, 1986, σ. 495. Τα θεωρητικά θεμέλια της βλάβης ως περιορισμού της ελευθερίας βρίσκονται στον John Stuart Mill. Σύμφωνα με το συγγραφέα, η βλάβη είναι η αναγκαία προϋπόθεση για την παρέμβαση της κυβέρνησης μέσω της θέσπισης κανόνων δικαίου (ποινικών, διοικητικών και αστικών). Βλ. σχετ., J.S. Mill, *On Liberty*, New Haven CT, Yale University Press, 2003 [1859], σ. 139.

19. I.K. Καρακώστα, *Περιβάλλον και Δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000 σ. 494.

μία. Ως τέτοια νοείται η ζημία την οποία προκαλεί κάποιος τόσο στους ανθρώπους (και στα προστατευόμενα αγαθά ή συμφέροντα) όσο και στο περιβάλλον αυτό καθαυτό (η λεγόμενη αμιγής οικολογική ζημία)²⁰. Για την αποκατάσταση της περιβαλλοντικής ζημίας, ανεξαρτήτως των ειδικότερων προβλημάτων²¹, το δίκαιο των αδικοπραξιών απαιτεί, όπως ήδη αναφέρθηκε, την ύπαρξη αποδεδειγμένα συντελεσμένης βλάβης ως μία από τις προϋποθέσεις για την καταβολή αποζημίωσης ή χρηματικής ικανοποίησης²².

Εκείνο, όμως, που μας απασχολεί εδώ είναι κατά πόσο ο κίνδυνος βλάβης –αυτός δηλαδή που δεν έχει πραγματοποιηθεί– συνιστά ζημία η οποία πρέπει να αποκατασταθεί. Με άλλες λέξεις, το ερώτημα που τίθεται είναι: μόνη η επιβολή ενός κινδύνου βλάβης αποτελεί βλάβη για εκείνον ο οποίος τον υφίσταται; Η απάντηση στο ερώτημα εξαρτάται από την ύπαρξη και την αξιολόγηση ενός πραγματικού γεγονότος, δηλαδή την πρόκληση φόβου για νοσήσεις στο μέλλον εξ αιτίας της έκθεσης σε μια επικίνδυνη ουσία ή δραστηριότητα²³. Παραδοσιακά το δίκαιο δεν αναγνώριζε ότι ο κίνδυνος βλάβης στο μέλλον συνιστά ζημία για τον απλούστατο λόγο ότι εκλάμβανε τη ζημία αποκλειστικά ως φυσική ή άλλη απτή απώλεια. Συνεπώς στο βαθμό που δεν επρόκειτο για φυσική ή άλλη απτή απώλεια δεν ήταν δυνατό να γίνει λόγος για ζημία και για αποκατάστασή της²⁴.

Ωστόσο, όπως ήδη αναφέρθηκε, στις τελευταίες δεκαετίες παρατηρούμε δραματικές αλλαγές στην ανάπτυξη της τεχνικής και της επιστήμης, οι οποίες δεν μπορούν να αφομοιωθούν εύκολα από την κοινωνία. Αυτό συμβαίνει διότι ο ρυθμός τους είναι εξαιρετικά ταχύς οι δε επιπτώσεις τους, πολλές φορές, είναι δύσκολα εντοπίσιμες ή ακόμη και απροσδιόριστες τουλάχιστον αν δεν παρέλθει μεγάλο

20. Βλ. αντί πολλών, C. Lacroix, *La réparation des dommages en cas de catastrophes*, Paris, L.G.D.J., 2008, σ. 25. M. Remond-Gouilloud, *Du droit de détruire. Essai sur le droit de l'environnement*, Paris, PUF, 1989, σ. 189. I.K. Καράκωστα, *Περιβάλλον & Δίκαιο*, ό.π., σ. 451.

21. Αυτά εντοπίζονται κυρίως στην αμιγή οικολογική ζημία και αφορούν στην ενεργητική νομιμοποίηση δηλαδή στον προσδιορισμό του ζημιωθέντος και στην χρηματική αποτίμηση των στοιχείων του περιβάλλοντος που υπέστησαν βλάβη (καταστροφή ή υποβάθμιση). Να σημειωθεί, ωστόσο, ότι τα δικαστήρια στις ΗΠΑ επιδικάζουν αποζημίωση όχι μόνο για τη ζημία που προκλήθηκε στο περιβάλλον ως ιδιωτικό έννομο αγαθό και συμφέρον αλλά και για την αμιγή οικολογική ζημία. Στην Ευρώπη, για πρώτη φορά επιδικάστηκε αποζημίωση για αμιγή οικολογική ζημία στην υπόθεση ERIKA (Πρωτοδικείο των Παρισίων, απόφαση της 18.1.2008). Βλ., σχετ., Γ. Μπάλια, "Η δίκη για το ναυάγιο του ERIKA: Ένα σημαντικό βήμα για την προστασία του περιβάλλοντος", Ιανουάριος, 2008. www.nomosphysis.org.gr

22. C. Finkelstein, "Is Risk a Harm?" ό.π., σ. 976.

23. A.C. Lin, "The unifying role of harm in environmental law", ό.π., σ. 946. Επίσης, J.A. Grodsky, "Genomics and Toxic Torts: Dismantling the Risk-Injury Divide", *Stanford Law Review*, Vol. 59, 2007, σ. 1678.

24. C. Finkelstein, "Is Risk a Harm?" ό.π., σ. 976.

χρονικό διάστημα²⁵. Σ' αυτό το νέο τοπίο των γρήγορων και αναφομοίωτων αλλαγών οι νέες τεχνολογίες ή τα νέα προϊόντα ή ουσίες προκαλούν φόβο, ο οποίος οφείλεται στα χαρακτηριστικά των κινδύνων όπως η μη ελεγχιμότητα, η ακούσια έκθεση, η ανισότητα στην έκθεση κλπ²⁶. Ειδικότερα, αυτά τα χαρακτηριστικά των περιβαλλοντικών κινδύνων οδηγούν –πολλές φορές– στη μη αποδοχή τους από το κοινό και αυτό έχει σαν συνέπεια να δημιουργείται πρόσφορο έδαφος για την πρόκληση φόβου. Η αρνητική ψυχολογική κατάσταση στην οποία περιέρχεται κάποιος από την με τον τρόπο αυτό πρόκληση φόβου, αντανακλά τη ζημία που υπέστη²⁷. Άλλωστε, η νομική έννοια της ζημίας δεν μπορεί να είναι αντικειμενική διότι η ζημία δεν είναι άλλο από την προσβολή των εννόμων συμφερόντων του ατόμου τα οποία συνθέτουν την αυτονομία του²⁸. Το ίδιο ισχύει κατά μείζονα λόγο και για την περιβαλλοντική ζημία (όπως ορίστηκε παραπάνω) καθώς προσδιορίζεται από κοινωνικές, αισθητικές, ιστορικές, πολιτιστικές ή άλλες παραμέτρους²⁹.

Όπως λοιπόν παρατηρεί ο Christopher Schroeder “η καταβολή αποζημίωσης για την έκθεση στον κίνδυνο βρίσκει έρεισμα στο γεγονός ότι η ως άνω έκθεση αποτελεί παραβίαση της αυτονομίας του ατόμου”³⁰. Γίνεται, λοιπόν, λόγος για παραβίαση της αυτονομίας του ατόμου διότι οι σύγχρονοι τεχνολογικοί κίνδυνοι (π.χ., η βιοτεχνολογία, η κλωνοποίηση, η νανοτεχνολογία, η πυρηνική ενέργεια, οι χημικές ουσίες κ.λ.π.) δημιουργούν φόβο, άγχος ακόμη και κατάθλιψη που, πολλές φορές, μετεξελίσσονται σε φυσικά συμπτώματα όπως είναι η αϋπνία, το αίσθημα κούρασης, οι πονοκέφαλοι, η διάρροια, οι μυϊκοί πόνοι και η αποδυνάμωση του ανοσοποιητικού συστήματος³¹. Στο βαθμό που τα παραπάνω αισθήματα, ως

25. K.S. Shrader-Frechette, E.D. McCoy, *Method in Ecology: Strategies for Conservation*, Cambridge MA, Cambridge University Press, 1993, σ. 38-39. Βλ., επίσης, R.O. Brooks, R. Jones, R.A. Virginia, *Law and Ecology: The rise of the ecosystem regime*, Aldershot, Ashgate, 2002, σ. 264.

26. Βλ., *supra*.

27. A.C. Lin, “The unifying role of harm in environmental law”, ό.π., σ. 967. A. Porat, A. Stein, *Tort Liability Under Uncertainty*, Oxford, Oxford University Press, 2001, σ. 9 (οι οποίοι αναφέρουν ότι ο καταλογισμός της ευθύνης για την έκθεση σε κίνδυνο συναρτάται με το κατά πόσο εκείνος που τον υφίσταται ασκεί ή όχι έλεγχο επ' αυτού.)

28. A.C. Lin, “The unifying role of harm in environmental law”, ό.π., σ. 921.

29. M. Sagoff, “Environmental Harm: Political not Biological”, *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, Vol. 22, 2009, σ. 84.

30. C.H. Schroeder, “Corrective Justice, Liability for Risks, and Tort Law”, *UCLA Law Review*, Vol. 38, 1990, σ. 160

31. L. Heinzerling, “Environmental Law and the Present Future”, *Georgetown Law Journal*, Vol. 87, 1999, σ. 2034-2036 (η οποία επισημαίνει ότι ο φόβος, το άγχος ή η κατάθλιψη προέρχονται από το σωρευτικό και βαθμιαίο χαρακτήρα των ασθενειών που προκαλούνται από την έκθεση σε τοξικές και επικίνδυνες ουσίες. Δηλαδή, οι άνθρωποι βιώνουν τα παραπάνω

απόρροια της έκθεσης σε κίνδυνο, δημιουργούν εμπόδια ή αποτρέπουν ένα άτομο από την επίτευξη των στόχων του, προσβάλλουν την αυτονομία του και συνεπώς δικαιούται να αξιώσει την αποκατάσταση της ζημίας του από εκείνον ο οποίος τον εξέθεσε στον κίνδυνο³². Με άλλες λέξεις, επειδή είναι ο κίνδυνος αυτός καθαυτός που δημιουργεί το φόβο και όχι η ύπαρξη φυσικής επίπτωσης ή εκδήλωσης, για το λόγο αυτό η αποκατάσταση της ζημίας αφορά στον κίνδυνο, υπό την προϋπόθεση βεβαίως ότι θα είναι εύλογος³³. Το τελευταίο στοιχείο είναι απαραίτητο διότι μόνο έτσι θα περιοριστεί, όπως επιβάλλεται άλλωστε, η αναζήτηση ευθύνης στις περιπτώσεις που το στρες οφείλεται αποκλειστικά στην έκθεση και όχι σε άλλους παράγοντες.

Πρέπει να τονίσουμε ότι στο ερώτημα, αν ο φόβος γενικότερα για ενδεχόμενη βλάβη της υγείας δικαιολογεί την καταβολή χρηματικής ικανοποίησης για ηθική βλάβη, η νομολογία έχει δώσει θετική απάντηση. Συγκεκριμένα ο Άρειος Πάγος έκρινε ότι “η μόνη δυσμενής επενέργεια για την αναιρεσίβλητη [παθούσα], που τελεί σε αιψώδη συνάφεια προς το ελάττωμα του προϊόντος που αυτή αγόρασε, είναι η πρόκληση σε αυτή εύλογου φόβου για ενδεχόμενη βλάβη της υγείας της, που της δημιούργησε ψυχικό πόνο και ταλαιπωρία, συνεπεία των οποίων η αναιρεσείουσα [εναγομένη], ως αντικειμενικώς υπεύθυνη από αδικοπραξία, οφείλει να της καταβάλει χρηματική ικανοποίηση.....”³⁴. Στο Ηνωμένο Βασίλειο επιδικάστηκε αποζημίωση σε άτομα που υποβλήθηκαν σε θεραπεία με ανθρώπινες αυξητικές ορμόνες, οι οποίες δεν είχαν ελεγχθεί επαρκώς, διότι τους δημιουργήθηκε ο εύλογος φόβος

αισθήματα επειδή η βλαπτική δράση είναι μεν παρούσα πλην όμως είναι αόρατη καθώς τα αποτελέσματά της εμφανίζονται μετά από πολλά χρόνια.) Βλ., ομοίως, C. Finkelstein, “Is Risk a Harm?”, ό.π., σ. 977 (η οποία υπογραμμίζει ότι ο κίνδυνος βλάβης αποτελεί βλάβη διότι η πρόκληση τέτοιων δυσάρεστων συναισθημάτων είναι σοβαρότερη από τη φυσική βλάβη.)

32. C.H. Schroeder, “Corrective Justice, Liability for Risks, and Tort Law”, ό.π., σ. 160. Βλ., επίσης, S. Perry, “Risk, Harm, Interests, and Rights”, in: T. Lewens (ed.), Risk: Philosophical Perspectives, London/N.Y., Routledge, 2007, σ. 198-199 (ο οποίος δεν θεωρεί μεν ότι ο κίνδυνος πρόκλησης ζημίας συνιστά ζημία, υποστηρίζει όμως ότι η πρόκληση τρόμου ή στρες από την έκθεση σε κίνδυνο αποτελούν προσβολές που πρέπει να θεωρηθούν ως αποκαταστατές ζημιές.) J.C.P. Goldberg, B.C. Zipursky, “Unrealized Torts”, Virginia Law Review, Vol. 88, 2002, σ. 1235-40 (οι οποίοι, παρά το γεγονός ότι έχουν μια πολύ κριτική στάση σχετικά με την καταβολή αποζημίωσης σε μη πραγματοποιηθέντες κινδύνους, ωστόσο υπογραμμίζουν ότι σε περιπτώσεις όπου κάποιος εκτίθεται σε σημαντικό κίνδυνο υφίσταται ζημία που πρέπει να αποκατασταθεί. Όπως επισημαίνουν «εάν ο κίνδυνος συνδέεται με δύναμη μοιραία ασθένεια η επίπτωση δεν αφορά μόνο στην ελάττωση του προσδόκιμου ζωής αλλά πλήττει και την εμπιστοσύνη κάποιου στις δυνάμεις του πράγμα που τον οδηγεί στο να ανατρέψει τα σχέδιά του και τις δραστηριότητές του.»)

33. A.R. Klein, “Fear of Disease and the Puzzle of Future Cases in Tort”, U.C. Davis Law Review, Vol., 35, 2001-2002, σ. 979.

34. ΑΠ 1051/2004.

ότι θα αναπτύξουν την ασθένεια Creutzfeldt-Jacob³⁵. Στη Γαλλία αναγνωρίζεται ότι υπάρχει υποχρέωση προς καταβολή χρηματικής ικανοποίησης για ηθική βλάβη εξ αιτίας της κατάστασης αγωνίας στην οποία περιέρχεται κάποιος λόγω της έκθεσής του σ' ένα κίνδυνο³⁶. Έτσι, κρίθηκε ότι η κατάσταση αγωνίας στην οποία περιήλθε κάποιος -στον οποίο έγινε μετάγγιση μολυσμένου αίματος- ότι μπορεί να αναπτύξει ασθένεια του AIDS, είναι λόγος για να του επιδικαστεί χρηματική ικανοποίηση³⁷. Επίσης, επειδή η έκθεση στον αμιάντο μπορεί να προκαλέσει καρκίνο, κρίθηκε ότι η κατάσταση αγωνίας στην οποία περιέρχεται κάποιος ότι, δηλαδή, μπορεί να νοσήσει στο μέλλον εξ αιτίας της παραπάνω έκθεσης δικαιολογεί την καταβολή χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης³⁸. Ομοίως, στις ΗΠΑ, κρίθηκε από ορισμένα δικαστήρια ότι η ψυχική ταλαιπωρία, που οφείλεται στον εύλογο φόβο πρόκλησης καρκίνου από την έκθεση σε τοξικές ουσίες, συνιστά βλάβη η οποία πρέπει να αποκατασταθεί³⁹. Επομένως, η πρόκληση φόβου για ενδεχόμενη βλάβη της υγείας στο μέλλον, που τελεί σε αιτιώδη συνάφεια με ένα πραγματικό γεγονός, δημιουργεί υποχρέωση καταβολής χρηματικής ικανοποίησης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόφαση της 4-2-2009 του Εφετείου των Βερσαλλιών που αφορά σε κεραία κινητής τηλεφωνίας⁴⁰. Στην εν λόγω υπόθεση το Εφετείο -ευθυγραμμιζόμενο πλήρως με την απόφαση του Πρωτοδικείου- κατέληξε σε δύο βασικές κρίσεις: α) απαγόρευσε τη λειτουργία της κεραίας κινητής τηλεφωνίας με το επιχείρημα ότι η εταιρία «δεν εγγυήθηκε ότι δεν υφίσταται κανένας κίνδυνος για την υγεία των εναγόντων-εφεσιβλήτων.» β) Επιδίκασε χρηματική ικανοποίηση για την ηθική βλάβη που υπέστησαν οι ενάγοντες-εφεσιβλήτοι εξ αιτίας της «αγωνίας» και του «νόμιμου φόβου» που τους δημιουργήθηκε από την έκθεση στην Η/Μ ακτινοβολία της κεραίας βάσης κινητής τηλεφωνίας της εναγόμενης-εφεσιβάλλουσας εταιρίας. Θα πρέπει εδώ να παρατηρήσουμε ότι αν και η εν λόγω απόφαση θεωρήθηκε ότι ενιάσσεται στη νέα νομολογία «του βλαπτικού κινδύνου» (“risque préjudiciable”)⁴¹, εν τούτοις έχει τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής

35. Newman v Secretary of State (No 10 (1996). Αναφέρεται στο: J. Steele, Risks and Legal Theory, Oxford, Hart Publishing, 2004, σ. 117.

36. C. Lacroix, La réparation des dommages en cas de catastrophes, ό.π., σ. 39.

37. Cour Administrative d' Appel, Paris, 24-3-1998, Assistance Publique-Hôpitaux de Paris, No 96PA02373, Droit Administratif, août-septembre 1998, σ. 29.

38. Cour de Cassation, 2e chambre civile, 21-4-2005. Αναφέρεται στο, C. Lacroix, La réparation des dommages en cas de catastrophes, ό.π., σ. 40.

39. Βλ., π.χ., Sterling v. Velsicol Chem. Corp., 855 F.2d 1188, 1205-06 (6th Cir. 1988). Αναφέρεται στο: A.C. Lin, “The unifying role of harm in environmental law”, ό.π., σ. 905.

40. Cour d'appel de Versailles, arrêt du 4 février 2009 (D. 2009, AJ.499).

41. P. le Tourneau, Droit de la responsabilité et des contrats, Paris, Dalloz Action, 2008/2009, No 1413 και 7170.

αντίληψης. Κάνει δηλαδή λόγο για εγγύηση περί μη υπάρξεως κινδύνου δηλαδή για βεβαιότητα επικείμενης ζημίας -αντιστρέφοντας έτσι το βάρος απόδειξης- και όχι για κίνδυνο αβέβαιο σε ό,τι αφορά στο εύρος και στις πιθανότητες επέλευσης της ζημίας⁴².

Προς την αντίθετη κατεύθυνση, σε ό,τι αφορά στην επιδίκαση ηθικής βλάβης, κινείται η υπ' αριθ. 109/2009 απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ηρακλείου. Το δικαστήριο απαγόρευσε μεν τη λειτουργία της κεραίας κινητής τηλεφωνίας, κάνοντας δεκτό το σχετικό αίτημα των εναγόντων, απέρριψε όμως την αιτηθείσα χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης με το επιχείρημα ότι «από κανένα αποδεικτικό μέσο δεν αποδείχθηκε ότι οι ενάγοντες πέραν του κινδύνου για υγιή διαβίωση, πάσχουν από νόσημα το οποίο οφείλεται αποκλειστικά στην έκθεσή τους στην ηλεκτρομαγνητική ακτινοβολία που εκπέμπεται από την επίδικη κεραία, ώστε να δικαιούνται την αιτηθείσα λόγω ηθικής βλάβης χρηματική ικανοποίηση.» Από τη σαφή διατύπωση της απόφασης προκύπτει ότι το δικαστήριο παρέμεινε εγκλωβισμένο στην παραδοσιακή προσέγγιση της φυσικής ή άλλης απτής ζημίας και, για το λόγο αυτό, δεν αναγνώρισε ότι η έκθεση στον κίνδυνο και η εξ αιτίας της έκθεσης πρόκληση φόβου συνιστά ηθική βλάβη που πρέπει να αποκατασταθεί.

Επειδή καθημερινά οι άνθρωποι εκτίθενται σε περιβαλλοντικούς κινδύνους, δεν είναι δυνατόν όλοι αυτοί οι κίνδυνοι να αποτελέσουν τη βάση για την αναζήτηση ευθύνης. Σε μια τέτοια περίπτωση, οδηγούμαστε σε απεριόριστο –και γι' αυτό το λόγο μη αποδεκτό- αριθμό αποκαταστάσιμων ζημιών, επί πλέον δε ενδέχεται να υποκρύπτεται μια διάθεση πλουτισμού⁴³. Θα πρέπει λοιπόν να οριοθετηθούν οι περιβαλλοντικοί κίνδυνοι για τους οποίους μπορεί να αναζητηθεί αστική ευθύνη, έτσι ώστε να αποφευχθούν οι παραπάνω στρεβλωτικές καταστάσεις.

Η οριοθέτηση των αποζημιωτέων κινδύνων πρέπει να στηρίζεται σε δύο κριτήρια, ένα ποσοτικό και ένα ποιοτικό⁴⁴. Το ποσοτικό κριτήριο αφορά στον αριθμό των ανθρώπων οι οποίοι εκτίθενται σε ένα περιβαλλοντικό κίνδυνο. Μόνο οι κίνδυνοι οι οποίοι απειλούν ένα μεγάλο αριθμό προσώπων μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για την αναζήτηση ευθύνης, διότι εν προκειμένω το μεγάλο εύρος του πληθυσμού που εκτίθεται σε ένα κίνδυνο, καθιστά σχεδόν βέβαιο ότι θα επέλθει βλάβη σε ορισμένα μέλη του, αν και δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε τα συγκεκριμέ-

42. M. Bouttonnet, "Le risque, condition «de droit» de la responsabilité civile, au non du principe de précaution? (à propos de CA Versailles, 4 février 2009)", *Recueil Dalloz*, No 12, 2009, σ. 819-20.

43. A.C. Lin, "The unifying role of harm in environmental law", ό.π., σ. 942.

44. A. Guegan-Lecuyer, *Domages de masse et responsabilité civile*, Paris, L.G.D.J., 2006, σ. 78-93 (η οποία υιοθετεί τα παραπάνω κριτήρια για να οριοθετήσει τις εκτεταμένες περιβαλλοντικές και άλλες ζημιές των σύγχρονων κοινωνιών.)

να θύματα⁴⁵. Όπως τονίζει ο Christopher Schroeder “το μέγεθος του εκτιθέμενου πληθυσμού ή η χρονική διάρκεια της έκθεσης μεμονωμένων ατόμων καθιστά κατ’ ουσία βέβαιους τους ‘στατιστικούς θανάτους’ ή τις ‘στατιστικές ασθένειες’⁴⁶. Σε ό,τι αφορά στον αριθμό των εκτιθέμενων σ’ ένα περιβαλλοντικό κίνδυνο ανθρώπων, αυτός δεν μπορεί να προσδιοριστεί εκ των προτέρων, διότι κάτι τέτοιο δεν συμβιβάζεται με την ποικιλομορφία των χαρακτηριστικών του κάθε συγκεκριμένου κινδύνου και συνεπώς θα την αναιρούσε⁴⁷.

Το ποιοτικό κριτήριο αφορά στην πρόσληψη του κινδύνου από τους ανθρώπους, δεδομένου ότι ο φόβος για την πρόκληση ασθενειών είναι συνάρτηση της πρόσληψης του κινδύνου⁴⁸. Όπως ήδη τονίστηκε, η έννοια των περιβαλλοντικών κινδύνων δεν στηρίζεται μόνο σε ποσοτικά αλλά και σε ποιοτικά κριτήρια, η πρόσληψή τους όμως από το κοινό σχετίζεται κυρίως με τα τελευταία⁴⁹. Ο φόβος, ως πραγματικό γεγονός, έχει την ίδια γνωσιακή και συγκινησιακή διάσταση με την ποιοτική πρόσληψη του κινδύνου, της οποίας αποτελεί έκφραση⁵⁰. Επομένως, τα ποιοτικά κριτήρια στην πρόσληψη του κινδύνου, όπως η ακούσια ή η μη ίση έκθεση και, κυρίως, η μη εξοικείωση με αυτόν, δημιουργούν φόβο πρόκλησης ασθενειών, ο οποίος εντείνεται στο βαθμό που κυριαρχούν τα παραπάνω κριτήρια. Έτσι, η έκθεση σε ένα ποιοτικά προσλαμβανόμενο κίνδυνο πρόκλησης βλάβης στην υγεία δημιουργεί φόβο και άλλα αισθήματα, τα οποία μειώνουν το επίπεδο της “ευημερίας” και με τον τρόπο αυτόν προσβάλλεται το δικαίωμα, αυτών που τον υφίστανται, να διάγουν την ίδια ασφαλή ζωή όπως και οι άλλοι που δεν έχουν εκτεθεί σε τέτοιο κίνδυνο⁵¹.

Μια άλλη εκδοχή αναζήτησης αποζημίωσης ή χρηματικής ικανοποίησης είναι αυτή που σχετίζεται με την έκθεση σε αυξημένο κίνδυνο αυτόν καθαυτόν⁵². Τα δικαστήρια έκριναν ότι υφίσταται βλάβη και επομένως μπορεί να αξιώσει την αποκα-

45. A.C. Lin, “The unifying role of harm in environmental law”, ό.π., σ. 962. C. Finkelstein, “Is Risk a Harm?”, ό.π., σ. 978 (η οποία τονίζει ότι, από τη στιγμή που κάποιος δημιούργησε κίνδυνο βλάβης σε ένα τμήμα του πληθυσμού που εκτέθηκε σ’ αυτόν, είναι λογικό να προβλέψουμε ότι κάποιοι απ’ αυτούς θα αναπτύξουν διάφορες ασθένειες.)

46. C.H. Schroeder, “Rights Against Risks”, ό.π., σ. 499.

47. A. Guegan-Lecuyer, Dommages de masse et responsabilité civile, ό.π., σ. 92.

48. C.P. Guzelian, “Liability & Fear”, Ohio State Law Journal, Vol. 65(4), 2004, σ. 750.

49. Βλ., supra.

50. M.D. Adler, “Risk, Death and Harm: The Normative Foundations of Risk Regulation”, Minnesota Law Review, Vol. 87, 2003, σ. 1375.

51. C. Finkelstein, “Is Risk a Harm?”, ό.π., σ. 973.

52. A.R. Klein, “A Model for Enhanced Risk Recovery in Tort”, Washington & Lee Law Review, Vol. 56, 1999, σ. 1173.

τάστασή της του κάποιος ο οποίος εκτέθηκε σε αυξημένο κίνδυνο, υπό την προϋπόθεση ότι α) υπάρχει μια κάποια –έστω και μικρή- φυσική ζημία και β) μπορεί να αποδείξει ότι είναι πιθανότερο να αναπτύξει ασθένεια παρά να μην αναπτύξει⁵³. Η εν λόγω εκδοχή αποζημίωσης ή χρηματικής ικανοποίησης αναγνωρίζεται στη Γαλλία και στις Η.Π.Α. στο πλαίσιο της ιατρικής ευθύνης και στην Ελλάδα στο πλαίσιο της ΑΚ 931⁵⁴.

Η παραπάνω δυνατότητα καταβολής αποζημίωσης ή χρηματικής ικανοποίησης τόσο στην περίπτωση πρόκλησης φόβου όσο και σε εκείνη της έκθεσης σε κίνδυνο αυτόν καθαυτόν, μπορεί να επιλύσει διάφορα νομικά προβλήματα, τα οποία συναντούμε στις εκ φύσεως περίπλοκες υποθέσεις των περιβαλλοντικών ζημιών⁵⁵. Πρώτον, παρακάμπτει το δυσεπίλυτο ζήτημα της αιτιώδους συνάφειας, το οποίο αποτελεί το βασικό εμπόδιο για τον καταλογισμό της ευθύνης⁵⁶. Εάν, λοιπόν, αποδείξουν οι ενάγοντες ότι ο εναγόμενος τους εξέθεσε σ' ένα κίνδυνο βλάβης, θα μπορεί να τους καταβληθεί αποζημίωση ή χρηματική ικανοποίηση για τη βλάβη την οποία υπέστησαν κατά το χρόνο της έκθεσης, χωρίς να περιμένουν να εκδηλωθούν τα πρώτα συμπτώματα της νόσου. Δεύτερον, εάν καταστεί εφικτή η αποκατάσταση της ζημίας εξ αιτίας της έκθεσης στον κίνδυνο βλάβης, οι ενάγοντες παρακάμπτουν τους περιορισμούς αναφορικά με τη δυνατότητά τους να επιτύχουν τον καταλογισμό της ευθύνης. Στην περίπτωση που κάποιος έχει εκτεθεί σε μια επικίνδυνη και βλαπτική ουσία ή δραστηριότητα, οι αρνητικές επιπτώσεις των οποίων εμφανίζονται σε βάθος χρόνου, δεν έχει τη δυνατότητα να απαιτήσει αποζημίωση ή χρηματική ικανοποίηση πριν από την εμφάνιση της νόσου. Με την αναγνώριση, όμως, της ευθύνης προς αποκατάσταση της βλάβης του εξ αιτίας της έκθεσης στον κίνδυνο, έχει την επιλογή να το πράξει κατά το χρόνο της έκθεσης⁵⁷. Μάλιστα δε, πρέπει να τονιστεί ότι οι περιορισμοί δεν είναι απλώς χρονικοί αλλά ουσιαστικοί διότι η αναζήτηση της ευθύνης μετά την εμφάνιση της νόσου, δηλαδή μετά από

53. *Ibid.*

54. Αναλυτικότερα, βλ., Α. Καλαβρού, Προστασία των περιβαλλοντικών αγαθών και ευθύνη κατά τον Αστικό Κώδικα, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2009, σ. 188 επ.

55. Για μια αναλυτική παρουσίαση των ποικίλων νομικών προβλημάτων σχετικά με την αποκατάσταση των περιβαλλοντικών ζημιών, βλ., C.F. Cranor, *Toxic Torts: Science, Law and the Possibility of Justice*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

56. A.R. Klein, "Fear of Disease and the Puzzle of Futures Cases in Tort", ό.π., σ. 981. I. Καράκωστα, "Οικολογία, περιβάλλον και δίκαιο", www.nomosphysis.org.gr Ιούnius 2007, (ο οποίος υπογραμμίζει ότι είναι δυσχερές αποδείξιμη τόσο η ύπαρξη όσο και η έκταση της οικολογικής ζημίας σε ένα συγκεκριμένο χρονικό σημείο).

57. C. Finkelstein, "Is Risk a Harm?", ό.π., σ. 999.

πολλά χρόνια ή και δεκαετίες, καθιστά εξαιρετικά δύσκολη έως αδύνατη την απόδειξη των ζημιολογικών γεγονότων⁵⁸.

Τα παραπάνω επιχειρήματα υπέρ της ευθύνης για τη δημιουργία κινδύνου βλάβης της υγείας στο μέλλον δηλαδή για τον κίνδυνο *per se*, έχουν προκαλέσει σοβαρές αντιρρήσεις. Η πρώτη αφορά στο γεγονός ότι εάν κάποιος επιτύχει την αποκατάσταση της βλάβης του εξ αιτίας της έκθεσης στον κίνδυνο μπορεί, στην περίπτωση που αναπτύξει αργότερα ασθένεια οφειλόμενη στην παραπάνω έκθεση, να αξιώσει αποζημίωση ή χρηματική ικανοποίηση και για την επελθούσα στη συνέχεια φυσική ζημία. Πρόκειται λοιπόν για διπλό καταλογισμό ευθύνης για την ίδια αιτία⁵⁹. Η δεύτερη αφορά στο κατά πόσο ο φόβος που προκαλείται από την έκθεση στον κίνδυνο βλάβης της υγείας είναι εύλογος ή όχι⁶⁰. Στο βαθμό που οι περιβαλλοντικοί κίνδυνοι διαπερνώνται από αβεβαιότητα, είναι δύσκολο να προσδιοριστεί αν ο φόβος από την έκθεση σ' αυτούς είναι εύλογος και συνεπώς εγείρεται ζήτημα σχετικά με την καταλληλότητα της αρχής της ευθύνης εξ αιτίας της έκθεσης σε κίνδυνο βλάβης της υγείας⁶¹.

Ένα ζήτημα, όμως, για το οποίο δεν έχουν εκφραστεί ανάλογες αντιρρήσεις είναι αυτό της καταβολής αποζημίωσης για τη μείωση της αξίας των ακινήτων εξ αιτίας του φόβου από την έκθεση σε κινδύνους βλάβης της υγείας⁶².

3.2. Ο φόβος από την έκθεση σε κίνδυνο ως παράγοντας μείωσης της αξίας της ιδιοκτησίας

Η προσβολή ή η στέρση της ιδιοκτησίας κάποιου συνιστά παραβίαση της αυτονομίας του διότι η ατομική ιδιοκτησία στην καπιταλιστική κοινωνία είναι ένα μέσο επιβεβαίωσης της ελευθερίας του. Η ιδιοκτησία έχει τόσο αξία χρήσης όσο και ανταλλακτική αξία και η στέρση ή η προσβολή της αποτελεί ζημία για τον κύριο διότι του αρνείται ή του περιορίζει δραστικά τη δυνατότητα να τη χρησιμοποιήσει ή να την ανταλλάξει δηλαδή να ικανοποιήσει τους σκοπούς και τις επιθυμίες του⁶³. Υπό το πρίσμα αυτό θα εξετάσουμε μια ειδικότερη περίπτωση στέρσης ή προσβολής της ιδιοκτησίας: κατά πόσο ο φόβος για επικείμενη βλάβη της υγείας έχει επιπτώσεις στην αξία των ακινήτων όταν αυτά θεωρούνται ότι έχουν ρυπανθεί από

58. K.S. Abraham, "The Relation between Civil Liability and Environmental Regulation: An Analytical Overview", Washburn Law Review, Vol. 41, 2002, σ. 380. A.R. Klein, "Fear of Disease and the Puzzle of Futures Cases in Tort", ό.π., σ. 966.

59. C. Finkelstein, "Is Risk a Harm?", ό.π., σ. 991.

60. J. Steele, Risks and Legal Theory, ό.π., σ. 117.

61. A.C. Lin, "The unifying role of harm in environmental law", ό.π., σ. 985.

62. S. Jasanoff, Science at the Bar, ό.π., σ. 40-41, 130-131.

63. J. Raz, The Morality of Freedom, 1986, σ. 413.

ρυπογόνες ουσίες και κατατάσσονται ως “στιγματισμένα” με αποτέλεσμα να καθίστανται ανεπιθύμητα για κατοικίες ή για άλλες δραστηριότητες⁶⁴.

Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι υπάρχουν διάφορες εκδοχές των εννοιών της μόλυνσης ή ρύπανσης και του στίγματος ως αιτιών μείωσης της αξίας των ακινήτων. Πρώτον, μια ιδιοκτησία μπορεί να μολυνθεί ή να ρυπανθεί και να μην είναι δυνατόν να αποκατασταθεί πράγμα που οδηγεί σε μείωση της αξίας της. Εδώ πρόκειται για ήδη επεληθούσα ζημία για την ανόρθωση της οποίας απαιτείται, κυρίως, η απόδειξη της αιτιώδους συνάφειας. Δεύτερον, μια ιδιοκτησία μπορεί να έχει μολυνθεί ή ρυπανθεί και να έχει αποκατασταθεί αλλά το σίγμα να παραμένει και μετά την αποκατάσταση, πράγμα που οδηγεί, πάλι, σε μείωση της αξίας. Τρίτον, μπορεί να έχει σχηματιστεί η εντύπωση ή να είναι βάσιμο ότι υπάρχει κίνδυνος για μελλοντική μόλυνση ή ρύπανση, συμβάλλοντας έτσι στη μείωση της αξίας. Τέλος, μπορεί να μην υπάρχει κίνδυνος μόλυνσης ή ρύπανσης αλλά παρ’ όλα αυτά μια ιδιοκτησία να υφίσταται μείωση της αξίας της λόγω γειτνίασεως με μολυσμένες-ρυπασιμένες ή θεωρούμενες ως τέτοιες ιδιοκτησίες. Στις τρεις τελευταίες περιπτώσεις πρόκειται για αποζημίωση του κινδύνου per se, όλες όμως, παρά τις διαφοροποιήσεις που υπάρχουν μεταξύ τους, έχουν το κοινό χαρακτηριστικό της μείωσης της αξίας⁶⁵.

Σε όλες τις παραπάνω εκδοχές σημαντική παράμετρο αποτελεί το γεγονός ότι οι ιδιοκτήτες ενδέχεται να έχουν αλλάξει τη συμπεριφορά τους συνεπεία της πρόσληψης του κινδύνου μόλυνσης ή ρύπανσης και του συνακόλουθου φόβου για πρόκληση ασθενειών. Έτσι, στην πρώτη και στην τέταρτη από τις ως άνω εκδοχές ο κύριος ενδέχεται να αλλάξει τη συμπεριφορά του η οποία μπορεί να κυμαίνεται από τη μη χρήση του κήπου του μέχρι την πώληση της ιδιοκτησίας του. Σ’ αυτές λοιπόν τις περιπτώσεις η πρόσληψη του κινδύνου από τους κυρίους των ιδιοκτησιών ταυτίζεται με εκείνη του κοινού⁶⁶.

64. R. Gregory, D. von Winterfeldt, “The Effects of Electromagnetic Fields from Transmission Lines on Public Fears and Property Values”, *Journal of Environmental Management*, Vol. 48, 1996, σ. 205. S. Sims, P. Dent, “High-voltage Overhead Power Lines and Property Values: A Residential Study in the UK”, *Urban Studies*, Vol. 42(2), 2005, σ. 668. Βλ., επίσης, R. Gregory, J. Flynn, P. Slovic, “Technological Stigma”, in: J. Flynn, P. Slovic, H. Kunreuther (eds), *Risk, Media and Stigma: Understanding Public Challenges to Modern Science and Technology*, London, Earthscan, 2001, σ. 3 (οι οποίοι τονίζουν ότι ο όρος “σίγμα” υπερβαίνει την έννοια της επικινδυνότητας διότι δεν αναφέρεται σε κάτι που πρέπει να αποφευχθεί λόγω της ύπαρξης κινδύνου αλλά σε κάτι που ανατρέπει μια θετική κατάσταση, καθώς ό,τι είχε θετικά χαρακτηριστικά, τώρα θεωρείται έχει κηλιδωθεί ή σπιλωθεί.)

65. C. Hilson, “Let’s Get Physical: Civil Liability and the Perception of Risk”, *Journal of Environmental Law*, Vol. 21(1), 2009, σ. 36.

66. Ibid.

Η πραγματικότητα που περιγράψαμε βρίσκει αντίκρουσμα τόσο στη νομική θεωρία όσο και στη νομολογία. Ο Richard Lazarus τονίζει ότι σε τέτοιες περιπτώσεις δικαιολογείται η καταβολή αποζημίωσης διότι “πράγματι η αξία των ακινήτων επηρεάζεται σημαντικά από το φόβο για επικείμενες βλάβες. Οι φόβοι για βλάβες στην υγεία ή/και στο περιβάλλον, ανεξάρτητα αν πραγματοποιήθηκαν ή όχι και ανεξάρτητα αν είναι εύλογοι ή όχι, μπορούν να καταστρέψουν την αγοραία αξία των ακινήτων”⁶⁷. Το Ανώτατο Δικαστήριο της πολιτείας New Mexico [ΗΠΑ] στην υπόθεση *City of Santa Fe v. John and Leмония Komis* [1992]⁶⁸ (που αφορούσε στην καταβολή αποζημίωσης για μείωση της αξίας των ακινήτων των εναγόντων λόγω της εγγύτητας της ιδιοκτησίας τους με το δρόμο που κατασκευάστηκε για τη μεταφορά πυρηνικών αποβλήτων), επεσήμανε ότι “είναι δύσκολο να αποτιμηθεί η μείωση της αξίας του ακινήτου όταν δεν υπάρχουν τωρινές πωλήσεις συγκρίσιμων ακινήτων”, συνέχισε δε τονίζοντας ότι “δεν μπορούμε να αρνηθούμε την ύπαρξη ζημίας λόγω του ότι είναι δύσκολο να αποδειχθεί.” Το δικαστήριο, τελικά, υιοθέτησε την άποψη ότι “η εναγόμενη πρέπει να καταβάλει αποζημίωση εάν αποδειχθεί ότι υπάρχει φόβος για κίνδυνο βλάβης της υγείας και ότι αυτός ο φόβος επιδρά στην αγοραία αξία του ακινήτου.” Επί πλέον, το δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι “το ερώτημα, κατά πόσο η μεταφορά των επικίνδυνων πυρηνικών υλικών είναι, επί του παρόντος, ασφαλής ή όχι είναι άσχετο με την ουσία της υπόθεσης. Το ζήτημα είναι, κατά πόσο η αντίληψη του κοινού για αυτούς τους κινδύνους έχει μειωτική επίπτωση στην αξία του ακινήτου.” Με βάση τις παραπάνω σκέψεις, το δικαστήριο επιδίκασε αποζημίωση στους ενάγοντες για τη μείωση της αξίας του ακινήτου τους⁶⁹. Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι το δικαστήριο δεν συνδέει τον κίνδυνο με την επιστημονική πιθανολόγηση αλλά αποκλειστικά με την αντίληψη του κοινού γι’ αυτόν. Αυτό σημαίνει ότι η κρίση του δικαστηρίου για το αν ο φόβος είναι εύλογος συνδέεται μόνο με την πρόσληψη του κινδύνου από το κοινό.

Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά στην περίπτωση που μια ιδιοκτησία έχει μολυνθεί ή ρυπανθεί και έχει αποκατασταθεί αλλά το στίγμα παραμένει και μετά την αποκατάσταση παρουσιάζει ενδιαφέρον η υπόθεση *Blue Circle* στη Μ. Βρετανία⁷⁰. Το Εφετείο έκρινε ότι πρέπει να καταβληθεί αποζημίωση για τη μείωση της αξίας του ακινήτου παρά το γεγονός ότι έχει απορρυπανθεί σύμφωνα με τα επιστημονικά δεδομένα και κριτήρια. Το ενδιαφέρον έγκειται στο ότι το δικαστήριο, παρά το ότι αναγνώρισε ότι η απορρύπανση έγινε με επιστημονικά τεκμήρια και κατά συνέπεια

67. R. Lazarus, *The Making of Environmental Law*, Chicago/London, The University of Chicago Press, 2004, σ. 64.

68. Αναφέρεται στο: R. Gregory, D. von Winterfeldt, “The Effects of Electromagnetic Fields from Transmission Lines on Public Fears and Property Values”, ό.π., σ. 206.

69. *Ibid.*

70. *Blue Circle Industries plc v Ministry of Defense* [1999] Ch 289 (CA).

δεν υφίσταται ρύπανση 'αντικειμενικά', ωστόσο, έκρινε ότι παραμένει η μείωση της αξίας και πρέπει να αποζημιωθεί, καθώς δέχτηκε ότι η αρνητική πρόσληψη του κοινού για τους κινδύνους πρόκλησης βλάβης στην υγεία είναι αυτή που προσδιορίζει την αξία του ακινήτου⁷¹. Αλλά και για την περίπτωση που έχει σχηματιστεί η εντύπωση ή είναι βάσιμη η υπόνοια ότι υπάρχει κίνδυνος για μελλοντική μόλυνση ή ρύπανση, η απόφαση στην ίδια υπόθεση Blue Circle είναι χαρακτηριστική. Το δικαστήριο έκρινε ότι και σ' αυτή την περίπτωση πρέπει να υπάρξει αποζημίωση για τη μείωση της αξίας αρκεί ο κίνδυνος για μελλοντική ρύπανση να είναι παρών.

Μια ιδιαίτερη περίπτωση του ζητήματος που συζητούμε και που παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον είναι η έκθεση στην ηλεκτρομαγνητική (Η/Μ) ακτινοβολία, και τούτο για δύο λόγους: Πρώτον, στον ως άνω τομέα, ο φόβος για προσβολή της υγείας, ο οποίος τελεί σε αιτιώδη συνάφεια προς την εγκατάσταση πυλώνων και γραμμών μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας υπερυψηλής τάσης, επιδρά αρνητικά στην αξία των ακινήτων που βρίσκονται υπό, δίπλα ή κοντά στους ως άνω πυλώνες και στις γραμμές μεταφοράς⁷². Δεύτερον, υπάρχει ήδη ενδιαφέρουσα νομολογία, κυρίως από τα δικαστήρια των Η.Π.Α.⁷³ Τα τελευταία, αρχικά, δεν αναγνώριζαν ότι η μείωση της αξίας των ακινήτων λόγω του φόβου από την Η/Μ ακτινοβολία δικαιολογεί την καταβολή αποζημίωσης και περιορίζονταν στην αποζημίωση λόγω αισθητικής υποβάθμισης (είναι η λεγόμενη μειοψηφούσα άποψη). Στη συνέχεια, δέχτηκαν ότι μόνο ο εύλογος φόβος από την έκθεση στην Η/Μ ακτινοβολία δικαιολογεί αποζημίωση για τη μείωση της αξίας των ακινήτων (είναι η λεγόμενη μεσαία άποψη). Ακολούθως, δέχτηκαν ότι ο φόβος από την έκθεση στην Η/Μ ακτινοβολία που προέρχεται από τις γραμμές μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας, ανεξαρτήτως του αν είναι εύλογος ή όχι, επιφέρει μείωση της αξίας των παρακείμενων ακινήτων και δικαιολογεί την καταβολή αποζημίωσης (είναι η λεγόμενη πλειοψηφούσα άποψη)⁷⁴. Η πλειοψηφούσα άποψη φαίνεται να είναι η ορθότερη διότι δεν είναι δυνατόν, ένας αθώος ιδιοκτήτης, του οποίου η ιδιο-

71. C. Hilson, "Let's Get Physical: Civil Liability and the Perception of Risk", ό.π., σ. 43.

72. Αυτό συμβαίνει διότι εν προκειμένω η πρόσληψη του κινδύνου από το κοινό προσδιορίζεται από τις πιθανές τρομακτικές επιπτώσεις στην υγεία, την μη εκούσια και την άνιση έκθεση στην Η/Μ ακτινοβολία. Βλ., οχετ., R. Gregory, J. Flynn, P. Slovic, "Technological Stigma", ό.π., σ. 4.

73. A.J. Schutt, "The power line dilemma: compensation for diminished property value caused by fears of electromagnetic fields", Florida State University Law Review, Vol. 24(1), 1996, σ. 125-160. Ομοίως, R.L. Thiemann, "Property devaluation caused by fear of electromagnetic fields: using damages to encourage utilities to act efficiently", New York University Law Review, Vol. 71(5), 1996, σ. 1386-1410.

74. A.J. Schutt, "The power line dilemma: compensation for diminished property value caused by fears of electromagnetic fields", ό.π., σ. 128-9. R.L. Thiemann, "Property devaluation caused by fear of electromagnetic fields: using damages to encourage utilities to act efficiently", ό.π., σ. 1394-5.

κτισία απαξιώθηκε λόγω της εγκατάστασης των γραμμών μεταφοράς, να υφίσταται αυτός την απώλεια και όχι ο ενεργών τη δραστηριότητα⁷⁵. Σταχυολογούμε μερικές αποφάσεις (της πλειοψηφούσας άποψης) οι οποίες επιδίκασαν αποζημιώσεις για μείωση της αξίας των ακινήτων λόγω του φόβου προσβολής της υγείας από την έκθεση στην Η/Μ ακτινοβολία, που προέρχεται από την εγκατάσταση γραμμών μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας.

1. *Η υπόθεση Florida Power & Light Co. v. Jennings [1987]*⁷⁶. Στην εν λόγω υπόθεση το Ανώτατο Δικαστήριο της πολιτείας της Florida [The Supreme Court of the State of Florida] απέρριψε τόσο την μειοψηφούσα όσο και τη μεσαία άποψη, που είχαν υιοθετήσει κατώτερα δικαστήρια. Το Δικαστήριο, αποδεχόμενο την πλειοψηφούσα άποψη, επεσήμανε ειδικότερα τα εξής: “Συντασσόμαστε με την πλειοψηφούσα άποψη της νομολογίας σχετικά με αυτό το ζήτημα και αποδεχόμαστε την επίπτωση του φόβου του κοινού επί της αγοραίας αξίας των ακινήτων, χωρίς ξεχωριστή απόδειξη για τον εύλογο χαρακτήρα του ως άνω φόβου.” Κατέληξε δε τονίζοντας ότι, το εύλογο του φόβου του κοινού για τις επιπτώσεις της Η/Μ ακτινοβολίας στην υγεία, είτε πρέπει να θεωρηθεί ως δεδομένο είτε πρέπει να εκτιμηθεί ότι είναι άσχετο με την ουσία της υπόθεσης.

2. *Η υπόθεση Criscuola v. Power Authority of New York [1993]*⁷⁷. Στην εν λόγω υπόθεση το Εφετείο της Νέας Υόρκης [New York Court of Appeals] αποδέχτηκε ότι οι ενάγοντες ιδιοκτήτες ακινήτου ευρισκόμενου κοντά στις γραμμές μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας, δεν χρειάζεται να αποδείξουν το εύλογο ή όχι του φόβου του κοινού από την Η/Μ ακτινοβολία. Συγκεκριμένα, το δικαστήριο τόνισε: “Το ζήτημα στη δίκη για την καταβολή δίκαιης αποζημίωσης είναι εάν η αγοραία αξία του ακινήτου επηρεάστηκε αρνητικά ή δεν επηρεάστηκε. Η συνέπεια της μείωσης της αξίας μπορεί να υπάρχει ακόμη και αν ο φόβος του κοινού δεν είναι εύλογος. Το κατά πόσο ο κίνδυνος είναι επιστημονικά αυθεντικός ή επαληθεύσιμο γεγονός είναι άσχετο με το κεντρικό ζήτημα των επιπτώσεων στην αγοραία αξία. Η πραγματικότητα και η οικονομική αναλογία των επιπτώσεων είναι οι σχετικοί με την παρούσα δίκη παράγοντες. Η αξιολόγησή τους ανήκει στους εκτιμητές των αντιδίκων, χωρίς την προσφυγή σε ειδικούς της Η/Μ ακτινοβολίας, σε επιστήμονες ή σε ιατρούς.” Το δικαστήριο κατέληξε υπογραμμίζοντας ότι οι ενάγοντες πρέπει να προσκομίσουν απόδειξη “κάποιας επικρατούσας αντίληψης για τον κίνδυνο που προέρχεται από την υπό κρίση περίπτωση [από την εγκατάσταση γραμμών μεταφοράς]” και να αποδείξουν ότι αυτή η αντίληψη του κοινού μειώνει την αγοραία αξία του ακινήτου.

75. *A.J. Schutt*, ό.π., σ. 142. *R.L. Thiemann*, ό.π., σ. 1395-6.

76. Αναφέρεται στο, *A.J. Schutt*, ό.π., σ. 137-8.

77. *Ibid.*, σ. 138-9.

3. Η υπόθεση *Ryan v. Kansas Power & Light Co.*⁷⁸. Στην εν λόγω υπόθεση το Ανώτατο Δικαστήριο του Kansas [The Supreme Court of Kansas] συντάχθηκε με την πλειοψηφούσα άποψη αναφορικά με το φόβο του κοινού για κίνδυνο της υγείας από την εγκατάσταση γραμμών μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας, επιστημαίνοντας ότι “ο φόβος επιδρά στην αγοραία αξία του ακινήτου, χωρίς να χρειάζεται απόδειξη του εύλογου χαρακτήρα του..... Ο φόβος που προέρχεται από τις γραμμές υψηλής τάσης είναι εύλογος.”

Στην περίπτωση, λοιπόν, της μείωσης της αξίας της ιδιοκτησίας λόγω του φόβου πρόκλησης ασθένειας, φαίνεται ότι η αρχή της ευθύνης από την έκθεση σε κίνδυνο είναι λειτουργική και κατάλληλη. Είναι λειτουργική διότι εν προκειμένω δεν υπάρχει το πρόβλημα της επιστημονικής αβεβαιότητας αναφορικά με την ανάπτυξη ασθένειας από την έκθεση το οποίο εγείρει αμφισβητήσεις ή ακόμη και ανυπέρβλητα εμπόδια, παρά μόνο το πραγματικό ζήτημα της μείωσης της αξίας εξ αιτίας του φόβου από την έκθεση στον κίνδυνο⁷⁹. Είναι κατάλληλη διότι, στο βαθμό που αποδεικνύεται ότι υπάρχει μείωση της αξίας των ακινήτων και ότι αυτή οφείλεται στο φόβο πρόκλησης ασθενειών στο μέλλον από δραστηριότητες που αναπτύσσονται πλησίον ή επί των ακινήτων, δεν είναι δίκαιο να μην αποζημιωθούν οι αθώοι κύριοι ή νομείς των ακινήτων. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε ότι επιβραβεύονται εκείνοι που προκαλούν τους κινδύνους και αποκερδαιίνουν από αυτούς, οι δε τρίτοι καταδικάζονται στο να τους υφίστανται και, επί πλέον, στο να καταβάλλουν αυτοί το κοινωνικό και περιβαλλοντικό κόστος από τη δημιουργία των κινδύνων.

4. Συμπεράσματα

Η ζημία αποτελεί πλέον μια κεντρική κατηγορία του δικαίου προστασίας του περιβάλλοντος. Οι στόχοι τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημοσίου δικαίου του περιβάλλοντος είναι η αποτροπή, η μείωση και η αποκατάστασή της. Η ζημία όμως δεν είναι μια αντικειμενική έννοια με προσδιορισμένο εκ των προτέρων περιεχόμενο. Είναι περισσότερο μια κανονιστική έννοια το περιεχόμενο της οποίας εξαρτάται από κοινωνικές και πολιτισμικές κρίσεις για τα έννομα συμφέροντα που πλήττονται και οι οποίες στηρίζονται σε ευρύτερες αντιλήψεις περί καλού και κακού⁸⁰.

Η αβεβαιότητα ή ακόμη και η άγνοια σχετικά τόσο με την αιτιώδη σχέση πράξης και αποτελέσματος όσο και με το είδος ή το εύρος της βλάβης, αποτελούν ουσιώδη χαρακτηριστικά των σύγχρονων περιβαλλοντικών και τεχνολογικών κινδύ-

78. *Ibid.*, σ. 140-1.

79. S. *Jasanoff*, *Science at the Bar: Law, Science, and Technology in America*, Cambridge MA., Harvard University Press, 1995, σ. 40-41.

80. A.C. *Lin*, “The unifying role of harm in environmental law”, ό.π., σ. 984.

νων⁸¹. Επί πλέον, αλλιώς προσλαμβάνουν τον κίνδυνο αυτοί που τον υφίστανται και διαφορετικά όσοι τον δημιουργούν. Επειδή οι παραπάνω παράμετροι έχουν μόνιμο χαρακτήρα, δεν πρέπει να περιοριζόμαστε στην ευκαιριακή ή αποσπασματική διαχείριση των κινδύνων αλλά χρειάζεται να ενταχθούν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο διακυβέρνησης των κινδύνων⁸². Η τελευταία, έχοντας από τη μια πλευρά, το βλέμμα της στραμμένο προς το “τηλεσκόπιο” της κοινωνίας των κινδύνων (τις γενικευμένες και καθολικές όψεις τους) και από την άλλη πλευρά, προς το “μικροσκόπιο” της ατομικής πρόσληψης των κινδύνων, συναρθρώνει τα δύο οπτικά πεδία, έτσι ώστε να υπηρετηθεί ο στόχος της “ιδανικής” κοινωνίας.

Η σύγχρονη νομικο-πολιτική θεωρία των κινδύνων αναδεικνύει ένα νέο τρόπο οργάνωσης των θεσμών για την αντιμετώπισή τους. Πρόκειται για το “κανονιστικό” κράτος του οποίου ο ρόλος συνίσταται στη δημιουργία κανόνων δικαίου, ικανών να ανταποκριθούν στο σύγχρονο αίτημα της ασφάλειας⁸³. Οι τελευταίοι συνιστούν ένα συνεκτικό σύνολο, το οποίο βρίσκεται σε διαρκή εξέλιξη σε όλα τα επίπεδα της έννομης τάξης (εθνικό, κοινοτικό και διεθνές). Η αρχική εστίαση του δικαίου στην ευθύνη για τελεσθείσες ζημιές αποδείχθηκε ανεπαρκής αν και παραμένει αναγκαία. Η αρχή της ευθύνης από τη δημιουργία κινδύνου βλάβης της υγείας στο μέλλον δηλαδή για τον κίνδυνο *per se* άρχισε να γίνεται αποδεκτή και να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο όχι μόνο στην αποκαταστατική αλλά και στην προληπτική λειτουργία του ιδιωτικού δικαίου του περιβάλλοντος⁸⁴. Ο κύριος προσανατολισμός πλέον βρίσκεται στην όσο το δυνατόν πιο έγκαιρη παρέμβαση του δικαίου ώστε να αντιμετωπισθούν αποτελεσματικά οι κίνδυνοι, οι οποίοι πολλαπλασιάζονται σε όλους τους τομείς της ζωής (περιβάλλον, υγεία, διατροφή, εργασία κλπ)⁸⁵.

81. Γενικότερα για τα εν λόγω ζητήματα από τη σκοπιά του δικαίου της αποζημίωσης, βλ., V.C. Thieberge, “Libres propos sur l’ evolution du droit de la responsabilité. Vers un élargissement de la fonction de la responsabilité civile?”, *Revue Trimestrielle de Droit Civil*, 1999, σ. 561 επ. Της ίδιας, “Avenir de la responsabilité, responsabilité de l’ avenir”, *Recueil Dalloz*, 2004, σ. 577 επ.

82. S. Jasanoff, “Risk in Hindsight-Towards a Politics of Reflection”, in: I.K. Richter, S. Benking, R. Muller-Schmid (eds), *Risk, Society, and the Culture of Precaution*, London, Palgrav Macmillan, 2006, σ. 28-46.

83. C. Hood, H. Rothstein, R. Baldwin, *The Government of Risk. Understanding Risk Regulation Regimes*, Oxford, Oxford University Press, 2004, σ. 4.

84. P. Cane, “Using Tort Law to Enforce Environmental Regulations”, *Washburn Law Journal*, Vol. 41, 2002, σ. 428. Βλ., επίσης, G. Viney, “Principe de précaution et responsabilité civile des personnes privées”, *Recueil Dalloz*, 2007, σ. 1542.

85. C. Noiville, *Du bon gouvernement des risques. Le droit et la question du «risque acceptable»*, Paris, PUF, 2003, σ. 51. Βλ., επίσης, Y. Jegouzo, “De certaines obligations environnementales: prévention, précaution et responsabilité”, *AJDA*, 2005, σ. 1164 επ.

Σημαντικό ρόλο στην έγκαιρη και προπαντός αποτελεσματική παρέμβαση του δικαίου διαδραματίζει η διεύρυνση της έννοιας της ζημίας η οποία, για να ανταποκριθεί στις σύγχρονες ανάγκες, πρέπει να εκτείνεται πέραν της φυσικής ή άλλης απτής απώλειας. Σήμερα σε σχέση με το παρελθόν υπάρχουν πολλοί λόγοι που συνηγορούν προς αυτή τη διεύρυνση: π.χ., γνωρίζουμε περισσότερα για το φυσικό κόσμο και για τους τρόπους με τους οποίους προκαλούνται βλάβες τόσο στα οικοσυστήματα όσο και στους ανθρώπους, παρά την εμμένουσα επιστημονική αβεβαιότητα. Επί πλέον, έχουμε γίνει- οι κάτοικοι του πλανήτη- απείρως περισσότεροι σε σχέση με το παρελθόν με αποτέλεσμα οι δραστηριότητές μας σωρευτικά να οδηγούν ευκολότερα στην πρόκληση βλάβης. Ομοίως, η αυξανόμενη αλληλοσχέση και αλληλεξάρτηση σε πλανητικό επίπεδο επιταχύνει τα αποτελέσματα της ανθρώπινης δράσης περισσότερο από κάθε άλλη φορά⁸⁶.

Ωστόσο, η αξίωση αποκατάστασης για τον κίνδυνο per se ενδέχεται να οδηγήσει σε καταχρηστική άσκηση αγωγών αποζημίωσης, σε διπλή επιδίκαση αποζημίωσης ή στην άρνηση της ασφαλιστικής κάλυψης των κινδύνων⁸⁷. Οι ως άνω κίνδυνοι, όμως, μπορούν να αποτραπούν στο βαθμό που θα υπάρχει απόδειξη –στη βάση της πιθανολόγησης καθόσον αφορά στο μελλοντικό γεγονός της νόσησης- ότι ο εναγόμενος ή οι εναγόμενοι εξέθεσαν σε κίνδυνο βλάβης τον ή τους ενάγοντες. Η εάν ο ενάγων που εκτέθηκε σε κίνδυνο και επέτυχε την αποκατάσταση της ζημίας του εξ αιτίας της έκθεσης αυτής και στη συνέχεια ανέπτυξε ασθένεια, θα μπορεί να αξιώσει αποζημίωση ή χρηματική ικανοποίηση για την ύστερη φυσική ζημία αφού όμως αφαιρεθεί το ποσόν που έλαβε ήδη για τον κίνδυνο⁸⁸. Στις περιπτώσεις δε της μείωσης της αξίας των ακινήτων, η αυθαίρετη αξίωση για καταβολή αποζημίωσης λόγω μη “ορθολογικής” πρόσληψης των κινδύνων μπορεί να περιοριστεί ή να αποτραπεί όταν ο κύριος ή ο νομέας του ακινήτου αποδεικνύει ότι πράγματι απομειώθηκε η αξία του λόγω του φόβου πρόκλησης ασθενειών, ο οποίος προέρχεται από συγκεκριμένη ή συγκεκριμένες κινδυνογόνες δραστηριότητες ή ουσίες⁸⁹.

86. A.C. Lin, “The unifying role of harm in environmental law”, ό.π., σ. 984.

87. E. Johnson, “Environmental Stigma Damages: Speculative Damages in Environmental Tort Cases”, UCLA Journal of Environmental Law and Policy, Vol. 15, 1996, σ. 196.

88. C. Finkelstein, “Is Risk a Harm?”, ό.π., σ. 999.

89. C. Hilson, “Let’s Get Physical: Civil Liability and the Perception of Risk”, ό.π., σ. 56.